

SMEDSHAGEN

KULTURMILJÖUTREDNING

2017-12-06

KULTURHISTORISK UTREDNING FRAMTAGEN AV TYRÉNS AB

Medverkande:

Jennifer Magnusson
Elin Sahlin
Martin Lagergren

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

INLEDNING	4
BAKGRUND	4
SYFTE	4
AVGRÄNSNINGAR	4
FÖRUTSÄTTNINGAR	6
GÄLLANDE PLANER	6
KULTURHISTORISKT SKYDD	6
HISTORIK	7
NULÄGESBESKRIVNING	16
ORIENTERING	17
OMGIVANDE MILJÖ	18
GATUSTRUKTUR	19
GRÖNYTOR OCH STRÅK	24
BOSTADSHUSEN	27
ÖVRIG BEBYGGELSE	34
KULTURVÄRDEN	36
VÄRDEBÄRANDE KARKATÄRSDRAG	39
TÅLIGHETS- OCH KÄNSLIGHETSANALYS	41
GRADERING AV BYGGNADER	42
VIKTIGA GÅNGSTRÅK OCH TRÄD	43
REKOMMENDATIONER	44
FÖRVALTNING OCH BEVARANDE	44
UTVECKLING OCH FÖRTÄTNING	44
KÄLLOR	45

INLEDNING

BAKGRUND

I samband med aktuell detaljplanering som prövar förtätning inom Vitsenapen 1 m.fl. i stadsdelen Hässelby Villastad har Tyréns AB fått i uppdrag av Wallfast AB att ta fram en kulturmiljöutredning.

I Start-PM för planarbetet (2017-01-30) anges att områdets kulturvärden behöver utredas i en välgrundad analys.

Planarbetet undersöker möjligheten till ny bostadsbebyggelse i Smedshagsområdet. Det befintliga bostadsområdet utgörs idag av cirka 700 bostäder och föreslås kompletteras med ytterligare 400 bostäder. Detaljplanen förväntas även möjliggöra för nya verksamhetslokaler, service samt underlag för kollektivtrafik i området.

SYFTE

Smedshagen stod färdigt 1987 och utgör därmed en relativt ung kulturmiljö i sammanhanget och dess kulturhistoriska värden är ännu inte utredda. Stockholm stad anser att Smedshagen "utgör ett sammanhållet och välbevarat exempel på 1980-talets stadsbyggande"

Stadsmuseet har i sitt remissvar angående behovsbedömning för Vitsenapen m.fl. uttryckt att det finns en stor risk att en "hög och apart" exploatering kan splittra området och de karaktärsdrag som utmärker Smedshagenområdet. Inför det fortsatta planarbetet har ett kunskapsunderlag därmed efterfrågats som avser definiera Smedshagens kulturhistoriska värden och kvaliteter samt placerar in området i ett "arkitektoniskt och samhällshistoriskt sammanhang".

En viktig del i den kulturhistoriska utredningen är att ta fram rekommendationer för en framtida förvaltning och utveckling. Meningen är att utredningens resultat ska integreras i fastighetsägarens utvecklingsplaner för området.

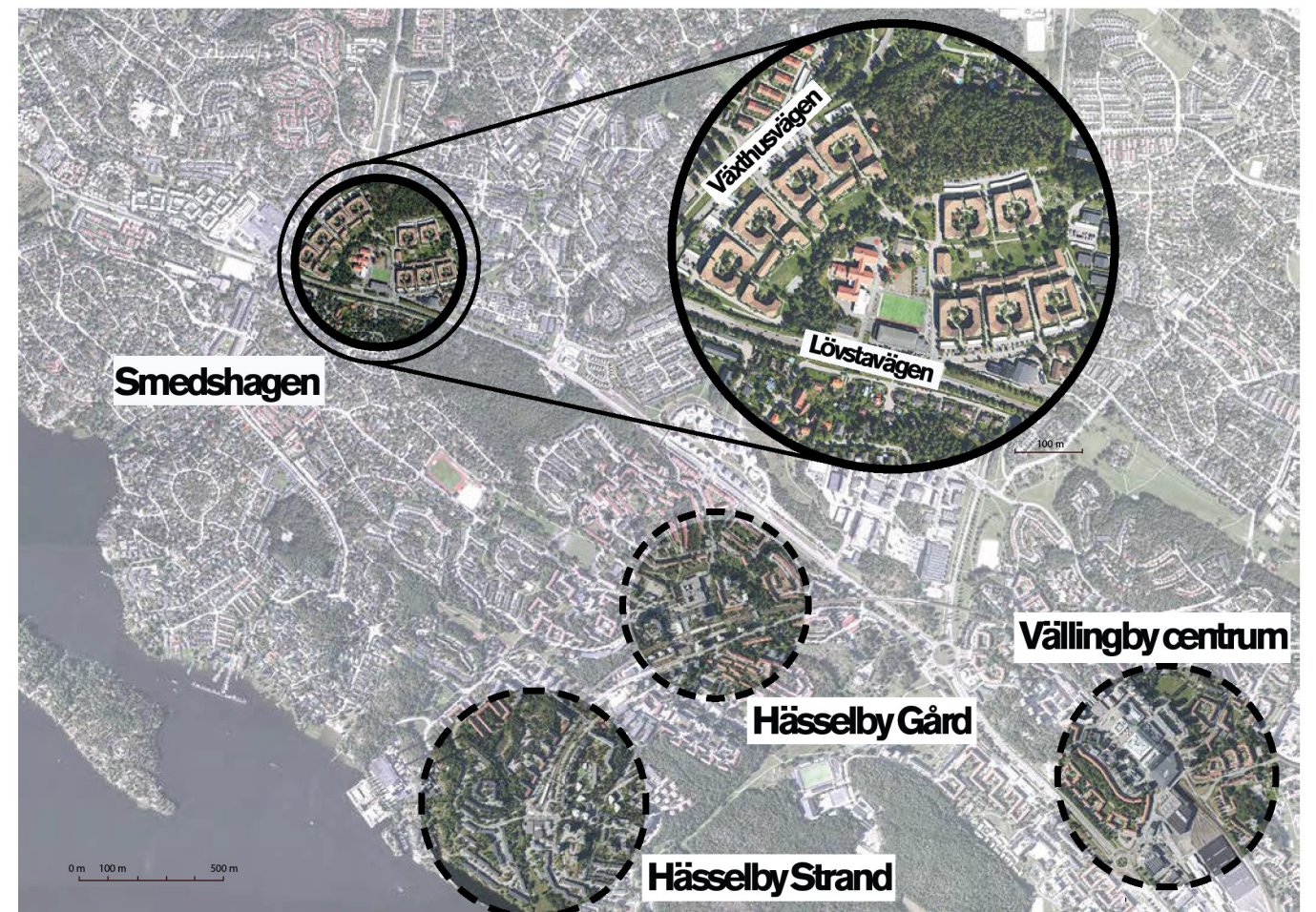
AVGRÄNSNINGAR

Utredningsområdet omfattas av Smedshagsområdet i Stadsdelen Hässelby Villastad och avser fastigheterna Vitsenapen 1-5, Åkersyrån 1, Åkervickern 1-3, Åkerväplingen 1-2, Åkervädden 1, Vildkornet 1-3 och Vårbrodden 24-27. Området omgärdas av de större vägarna Växthusvägen i väster och Lövestavägen söder om området. I norr finns ett större grönområde. Området avgränsas i öster av radhusområdet i kv. Vitplustern.

Bedömningar av tålighet- och känslighet samt gradering av kulturhistoriskt värde utgår från Smedshagen i sig, utan jämförelser med andra områden i staden eller andra historiska epoker.

Utredningsområdets geografiska avgränsning. Illustration: Strategisk Arkitektur.

Smedshagens geografiska placering i förhållande till Hässelby Gård, Hässelby Strand och Vällingby Centrum. Illustration: Strategisk Arkitektur.

FÖRUTSÄTTNINGAR

GÄLLANDE PLANER

STOCKHOLMS ÖVERSIKTSPLAN

I det uppdaterade samrådsförslaget från 2017 (planen är i skrivande stund inte antagen) föreslås följande utveckling av Hässelbyområdet:

Struktur ändringar

“Område med blandad stadsbebyggelse där omfattande komplettering föreslås. Området kan kompletteras med bostäder, service, verksamheter, gator, parker kultur och idrottsytor. Att förstärka de gröna kvaliteterna och säkerställa funktioner som skolor och förskolor, är en viktig del i stadsutvecklingen. Kompletteringen ska göras med hänsyn till nuvarande karaktär, kvaliteter och behov. Inom området kan finnas delar där större strukturändringar föreslås.”

Lövstavägen och Växthusvägen - stadsgator

“Gata som på kort eller lång sikt föreslås omvandlas till stadsgata, med ny blandad bebyggelse, längs hela sträckan eller på delsträckor. Stadsgatan utformas som ett attraktivt offentligt rum med en framkomlig och säker stadstrafik med gång och cykel och bil. Utrymme kan prioriteras för kollektivtrafik vid behov.”

Grön infrastruktur

“Funktionerna i den gröna infrastrukturen är grunden för Stockholm biologiska mångfald och ekosystemtjänster. Strukturen innefattar även stockholmsregionens gröna kilar inom kommunens gränser. Kompletteringar kan prövas om de görs med hänsyn till funktionerna i den gröna infrastrukturen.”

Hässelby villastad

“Hässelby villastad har vissa möjligheter till stadsutveckling. Planering pågår för komplettering kring Riddersviks gård och kring Åkermýntans centrum. Växthusvägen kan få en större betydelse som sammanlänkande stråk när Järfällas stadsutvecklingsområden färdigställs.”

Här är särskilt närheten till nya Barkarby station viktig. Med flerbostadshus kan bättre underlag för lokal service och utbyggnad av kollektivtrafik skapas. Även Lövstavägen kan på sikt vara möjlig för komplettering.

DETALJPLAN

Området omfattas av fyra detaljplaner. Större delen av området utgörs av detaljplan pl 7914 som antogs 1984-06-14. Planen medger bebyggelse i 2-4 våningar som till största delen grupperas runt gårdar. Hela grönområdet i norr samt ett smalare stråk i mitten är utpekats som parkområde. Interna parkområden, gårdar och gångstråk mellan husen är prickad mark som ej får bebyggas.

Pl 8441 antagen 1986-11-13 medgav ändring avseende de två volymerna som var avsedda för “barnstugor” till bostäder.

År 2004 och 2008 antogs ytterligare två detaljplaner avseende ändring för skol- och idrottsverksamheten.

KULTURHISTORISKT SKYDD

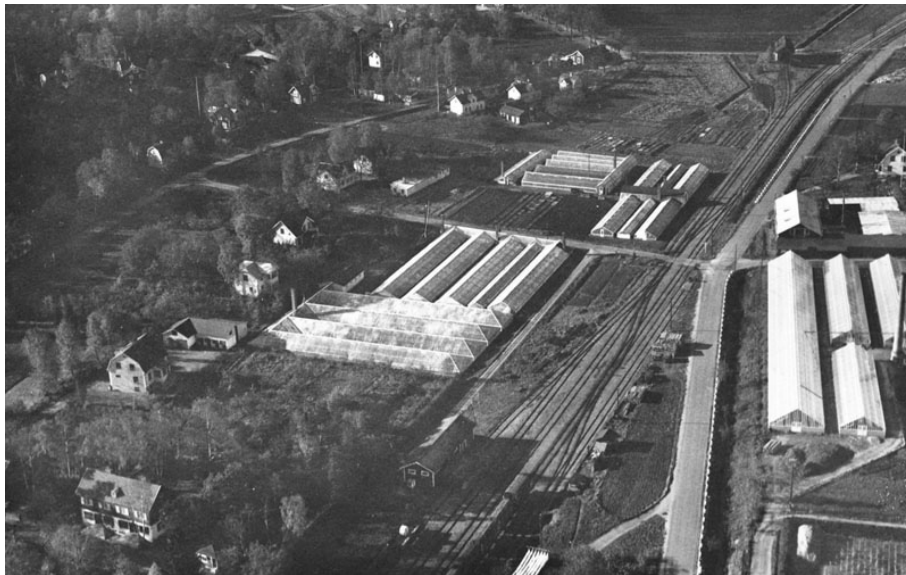
Smedshagen har inte inventerats av Stockholms Stadsmuseum men har av staden utpekats som ett “sammanhållet och välbevarat exempel på 1980-talets stadsbyggande.” Stadsmuseet avser klassificera områdets bebyggelse inom den närmsta framtiden.

HISTORIK

SMEDSHAGEN - KULTURMILJÖUTREDNING

HISTORIK

Handelsträdgårdar i Hässelby 1935. Bildkälla: Stockholmskällan.

Övergivna växthus och drivbänkar år 1967 längs med Sanviksvägen i Hässelby. Källa: Hesselby.com

Smedshagstorpet som givit Smedshagen sitt namn, ska ha funnits redan på 1600-talet. Huset finns inte kvar idag. Bildkälla: Hesselby.com

HÄSSELBY

Smedshagen är en del av stadsdelen Hässelby villastad. Hässelby villastad ingår i stadsdelsområdet Hässelby - Vällingby som omfattar stadsdelarna; Grimsta, Hässelby gård, Hässelby strand, Hässelby villastad, Kälvesta, Nälsta, Räcksta, Vinsta och Vällingby.

Namnet på Hässelby kommer troligen från hassel eller område med hasselbestånd och kan tydas som byn vid hasseldungen eller hasselängen. Själva byn har vuxit fram ungefär på platsen där Hässelby slott är beläget men platsen har varit bebodd sedan åtminstone vikingatid (1000-talet). Hässelby slott uppfördes under 1600-talet med omgivande gårdar och torp. Under stor omsorg av Carl Bonde och hans trädgårdsmästare anlades trädgårdsanläggningen vid slottet med bl.a. sin vida kända fruktodling med flera importerade sorter. Under 1800-talet infördes nya brukningsmetoder på godset som kom att utvecklas till ett mönsterjordbruk. Fukt och grönt som producerades vid godset såldes sedan bl.a. inne i Stockholm.

Ett av torpen till godset var Smedshagstorpet, vilket låg i nuvarande Västra Smedshagen. Marken till torpet uppgick till 32 tunnland under 1800-talet men kom att styckas av i samband med att handelsträdgårdsnäringen etablerade sig i Hässelby. 1909 friköptes torpet och marken styckades upp och här bedrevs det sedan handelsträdgårdsmästeri i mindre skala.

En av handelsträdgårdarna var Gransäter som låg längs med Bondevägen (idag Carl Bondes väg 90) i nordvästra delen av Smedshagenområdet. Gransäters handelsträdgård startade 1907 av trädgårdsmästaren Nils Karlsson med familj. De lät bygga en trädgårdsmästarbostad vars byggnad står kvar fortfarande (Scoutkårens hus).

Hässelby växte i samband med anläggandet av sopförbränningsstationerna vid Riddersvik och Lövsta som båda innebar arbetstillfällen. Vid Smedshagsområdets nederkant gick fram till 1970 den så kallade Lövstabanan med sträckningen Spånga-Lövsta. Lövstabanan startade

1888 i syfte att hantera transporter för den ökade sophanteringen från staden till Lövsta sopstation. Banan hade även persontrafik mellan Spånga och Hässelby villastad (före 1920 hette stationen Riddersvik). Banvallen ligger till stora delar kvar fram till Lövsta men är kring före detta Hässelby villastads station överbyggd av Lövstavägen och Mäster Karls väg.

I slutet av 1800-talet var bostadsbristen akut samtidigt som rationaliseringen av jordbruksmarken minskade behovet av torp och gårdar. Det ledde till att godsherrar arrenderade ut tomter till arbetande familjer som kunde bygga hus. Så växte sakta Hässelby villastad fram. Från sekelskiftet styckades odlingsmark av för att bilda odlingslotter för handelsträdgårdar. Carl Trolle-Bonde som var godsägare vid Hässelby styckade av delar av sin jordbruksmark och sålde till trädgårdsmästare kring sekelskiftet 1900. Hässelby tillsammans med Skälby och Tungelsta i Haninge utvecklades till att bli de tre mest betydelsefulla orterna för trädgårdsodling vid tiden. Omkring 1930-talet fanns det över 100 handelsträdgårdar i Hässelby, vilka kom att bestå fram till 1950-talet då verksamheterna minskade succesivt. Den sista handelsträdgården i Hässelby lades ner 2008.

Köpingen Hässelby villastad som fram till 1914 hade namnet Riddersvik, utvecklades under 1920-talet till en mer ordnad stadsdel i samband med att marken reglerades med stadsplanen 1926. Innan dess växte stadsdelen organiskt fram efterhand som godsets mark styckades av.

År 1931 förvärvade Stockholms stad återstoden av Hässelby gods för framtida expansion och bostadsbyggande. 1949 införlivades även Hässelby villastad i Stockholms stad.

Från 1950-talet förtätades stadsdelen och många av trädgårdsmästarna sålde av sina tomter till staden. Utvecklingen fortsatte under 1960-talet. I takt som trädgårdsmästarna och handelsträdgårdarna lämnade Hässelby försvann även de äldre småbutikerna och hantverkarna.

En fortsatt och kraftig utbyggnad av Hässelby villastad skedde under 1970-talet då många äldre tomter delades och äldre villor revs och ersattes av nya. År 1977 invigdes Åkermýntans centrum och stadsdelen har sedan dess fortsatt att utvecklas med flerbostadskvarter.

HANDELSTRÄDGÅRDAR I STOCKHOLM

I samband med att fler människor flyttade till städer och började arbeta vid fabrikena ökade också efterfrågan på trädgårdsprodukter. Vid samma tid fick även nyttan med att äta frukt och grönt ett genomslag. Efterfrågan ledde till en utveckling av mindre handelsträdgårdar i utkanten av städer och särskilt Stockholm. Det krävdes inte någon större areal för att kunna försörja sig på trädgårdsodlingen men den var intensiv och krävde stora resurser. Som näring och värmekälla till odlingarna användes gödsel, latrin och annat avfall från städerna, vilket gjorde närheten till sopförbränningsstationerna i bl.a. Hässelby betydelsefull.

I handelsträdgårdarna odlades och såldes grönsaker, bär, fruktträd, snittblommor, prydnadsväxter mm. Produkterna var ömtåliga vilket gjorde närheten till kunderna viktig. Med efterfrågan ökade även importen från andra länder. Handelsträdgårdarnas verksamheter hade nått sin höjdpunkt strax innan mitten av seklet men kom sedan sakta att avvecklas runt om i landet. Det rika sortimentet minskade och odlingarna drevs åt ett mer rationellt odlade med tåligare och mer enhetliga produkter. Så kom de mindre handelsträdgårdarna kring storstäderna att konkurreras ut av större och mer rationellt odlade företag.

Ekonomiska kartan från 1951 över Hässelby Villastad. Markeringen visar nuvarande Smedshagenområdet. Området har sedan början av 1900-talet präglats av handelsträdgårdar med tillhörande växthus och trädgårdsmästarebostäder. Det interna gångstråket som löper genom området i öst-västlig riktning har i stort sett samma läge vid den här tiden. Lövstabanen som gick mellan Lövsta-Spånga och innerstaden finns markerad på kartan. Banvallen nedanför nuvarande Smedshagen är idag överbyggd av Mäster Karls väg och Lövstavägen. Inga tydliga rester av järnvägsspåren finns kvar. Karta hämtad från Lantmäteriet.

Flygfoto från 1955-60. Markeringen visar nuvarande Smedshagenområdet. Vid den här tiden präglas området fortfarande av handelsträdgårdarna som inom en kort tid kommer försvinna. Historiskt flygfoto hämtat från Eniro.

HISTORIK

Trädgårdsmästarbostaden Gransäter vid Carl Bondes väg 90 (norr om kv. Vildkornet). Huset uppfördes 1908 för trädgårdsmästaren Nils Larsson och hans familj som står uppställda framför huset. Byggnaden är idag både om- och tillbyggd och svår att känna igen från fotot ovan. Idag används huset som samlingslokal för Hässelby Scoutkår. Källa: Hesselby.com

Två av de män som jobbade på Gransäters handelsträdgård kring 1910. De håller just på att gräva upp jord, som lastas på en bär. I bakgrunden syns de lite lägre växthusen som kallades kaster. Där odlade Nils Larsson luktviolier. I bakgrunden till vänster skymtas bostadshuset. Källa: Hesselby.com

PLANLÄGGNINGEN AV SMEDSHAGEN

I slutet av 1970-talet påbörjades planläggningen för att bebygga Smedshagenområdet med bostäder. Byggherre var det kommunala bostadsbolaget Stockholmshem. Då redan skola, handel, förenings- och idrottsverksamhet, kyrka, vård och annan service fanns i området, var Smedshagen tänkt som ett bostadskomplement i ett redan etablerat samhälle. Smedshagen behövde inte bli en komplett stadsdel.

Det första förslaget som presenterades för utbyggnaden av Smedshagen avsåg friliggande flerbostadshus placerade i ett parklandskap. På så sätt skulle man knyta an till områdets tidigare användning som odlingsplats och den tradition av egnahemsbebyggelse som präglar större delen av Hässelby Villastad. Detta förslag skulle dock revideras helt då Stadsbyggnadskontoret ansåg att kringbyggda gårdar var att föredra för att uppnå den stadsmässighet som eftersträvades vid tiden.

1984 påbörjades detaljprojekteringen av Smedshagen som till huvuddelen skulle bestå av vinkelformade hus i 4 våningar placerade runt en sluten kvartersgård. I anslutning till parkområdena placerades friliggande punkthus och tvåvåningslängor. Arkitekter var Nyréns Arkitektkontor.

Gårdarna skulle ges en måttlig storlek för att skapa förutsättningar för en naturlig gemenskap mellan de boende. Utåt sett skulle området upplevas som en egen stadsdel separerad från närliggande områden genom öppet landskap eller park. Detta tänktes på bästa sätt kombinera storstadens anonymitet med det mer intima småstadslivet, ungefär på samma sätt som man tänkte under 1940- och 50-talen då hela stadsdelar byggdes enligt s.k. grannskapstankar.

För markplaneringen stod Jan Särg Mark & Landkapsarkitektbyrå. Det gröna var en central del vid planläggningen av Smedshagen för att anknyta till områdets historia med odling och handelsträdgårdar. En rik växtlighet med både stamträd, buskplanteringar och stora gräsytor planterades därför runt om bostadshusen. Stor omsorg lades även på planeringen av kvartersgårdarna då intentionen var att de boende skulle redan vid inflyttningen mötas av en färdig gårdsmiljö. Gårdarna försågs därför med en rik växtlighet samt utemöbler för de vuxna och lekutrustning för barnen.

Smedshagen kom att bli delvis trafikseparerat med markparkeringar som koncentreras till områdets utkanter, längs med de större vägarna Växthusvägen och Lövstavägen.

Förslag till ändrad stadsplan kv. Vårbrodden m.m. Planen genomfördes i enlighet med förslaget med undantag från "barnstugorna" i västra delen av området (rödfärgade volymer) som senare ändrades till bostadshus i två våningsplan.

KRITIKEN MOT MILJONPROGRAMMET

Redan under 1950-talet förekom kritik i professionella kretsar mot den allt större skalan i nya bostadsområden och stadsdelar. Kritiken tilltog under 1960-talet i takt med att miljonprogrammets kraftfulla bostadspolitik realiserades i landets städer och tätorter. Riv Skärholmen!, löd budskapet på DN:s ledarsida bara två dagar efter invigningen av stadsdelens centrum i september 1968. Nu följde en intensiv debatt om tidens rationella stadsbyggande med relativt likartad bebyggelse som förvisso höjde bostadsstandarden men samtidigt beskylldes för att skapa en människofientlig monoton med blåsiga ödsliga gårdar. Avskräckande omdömen som "betonggetton" och "stenöknar" florerade.

I början på 1970-talet märks en reaktion mot 1960-talets rationalisering av 1950-talets innovativa stadsbyggande. Det standardiserade bostadsbyggandet hade nått en punkt där ekonomi och tekniska normer kommit att överskugga mänskliga aspekter på boendet. Den höga byggtakten och de nya beståndens solkade rykte gjorde att det i början på 1970-talet stod lägenheter tomma i många av Sveriges städer. Flera efterkrigstida stadsdelar skulle redan efter några år förknippas med social oro, otrygghet, missbruk och tilltagande vandalisering. Delvis sökte man förklaringar till detta i sättet som stadsdelarna var planerade. Utrymmet mellan byggnaderna i det öppna planmönstret sågs som ingenmansland istället för ytor tillhöriga alla. Odefinierade platser utan "ögon" och social kontroll började ses som problematiska. De sociala dimensionerna skulle framöver bli en mycket viktig parameter i stadsplaneringen.

1980-TALET - NYA STADSBYGGNADSIDEAL MED SOCIALA AMBITIONER

Efter miljonprogrammets färdigställande under 1970-talet var Stockholms stadsplanerare allt mer inställda på bygga på nya sätt. Den traditionella, täta europeiska staden började omvärderas och få upprättelse. I Sverige brukar poängteras hur byggnadsvårdsåret 1975 definitivt förändrade synen på äldre byggnader och miljöer, i synnerhet de äldre stadskärnorna.

1800-talets stenstad fick en renässans som förebild, liksom 1920-talets omsorgsfullt formade storgårdskvarter. Att bygga tätt och lågt var att föredra framför glest och högt. Bostadshusen skulle helst inte byggas högre än fyra våningar och höga parallellställda bostadshus placerade i öppna planmönster skulle undvikas. För att fortfarande kunna uppnå exploateringen med 2-5-våningshus krävdes då att husen placerades i tätare, mer slutna planmönster. Kista, Dalen och Skarpnäcksfältet, var tre exempel på ytterstadsområden som byggdes utifrån dessa premisser och som skulle stå som förebilder till Smedshagen. En större "vi-känsla" skulle prägla områdena då den kringbyggda gårdsstrukturen skulle öka möjligheterna till utbyte grannarna i mellan. Detta trodde man även skulle motverka vandalisering och andra oroligheter.

I Västra Fälåden, Landskrona, framträder miljonprogrammet och dess kontrasterande efterspel väl. Framför 1960-talets enhetliga skivhus ligger den livfulla siluetten av flerfamiljshusen som stod klara 1978. Byggherre var i båda fallen AB Landskronahem. Tidskriften Arkitektur 4/1978.

Influenserna från 1940-talets idé om grannskapsenheten var påtaglig, där sammanhållning och gemenskap var ledorden.

Utöver det öppna bebyggelsesättet som präglade miljonprogramsstadsdelarna trodde man även att koncentrationen av service till en separerad centrumanläggning var en bidragande problemfaktor i dessa områden. Ett sätt att hantera frågan var att skapa platser för föreningsliv (ABF, Unga Örnar etc) men också mindre organiserad samvaro ute i bostadskvarteren, inte endast i centrum. Ett annat sätt var att många nya bostadsområden försågs med både lekplatser, närlokaler, gemensamma tvättstugor och kvarterscentrum med skola, daghem och närbutik.

Tidens sociala ambitioner innebar också ett allt större fokus kring att bygga bostäder anpassade för barn, äldre och personer med funktionsvariationer. Skarpnäckstaden som byggdes ut i början av 1980-talet var ett tydligt exempel på detta. Stadsdelen planerades med ett stort inslag av gruppboenden, korttidsboenden och dagliga verksamheter för funktionshindrade. Det byggdes också äldreboenden. Samtidigt skulle Skarpnäck bli en barnens stadsdel och stort fokus lades på barnstugor, skolor och lekplatser. Till stor del skulle de kringbyggda gårdarna svara för detta. Barnen skulle i än högre grad än sina föräldrar ha den egna gården som utgångspunkt i tillvaron. Barnens behov var styrande för stadsdelens uppbyggnad. Här byggdes även många stora lägenheter som bättre passade familjer än vad de bara några år gamla miljonprogramslägenheterna gjorde.

Till skillnad från många andra samtida utbyggnadsprojekt i Stockholms ytterområden, planerades Smedshagen inte om en egen stadsdel utan som ett bostadskomplement i ett redan etablerad stadsdel.

Åkermyntans centrum väster om Smedshagen invigdes 1977 och förutom butiker fanns här även post, bank, bibliotek, vårdcentral och fritidsgård. Det var därför aldrig aktuellt att Smedshagen skulle få någon egen service i det avseendet.

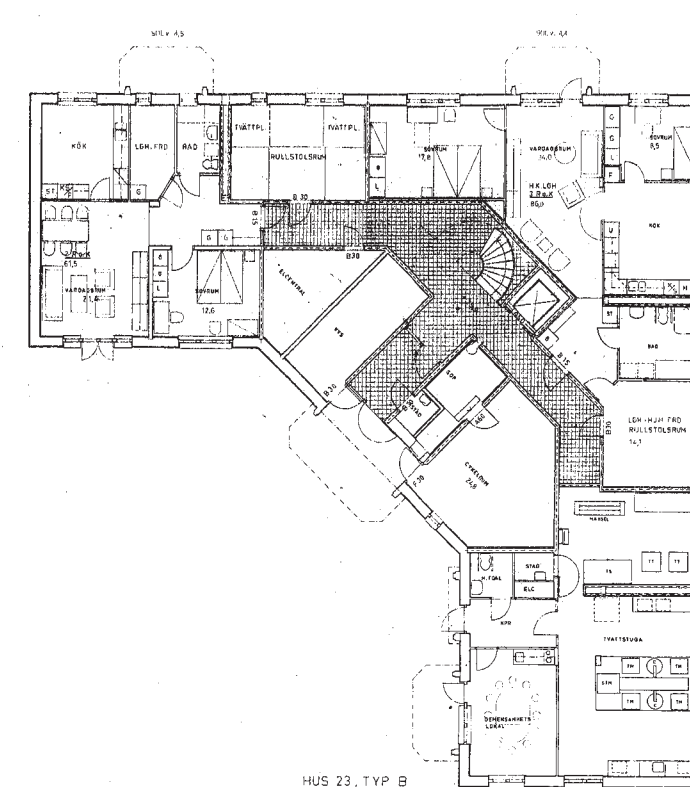
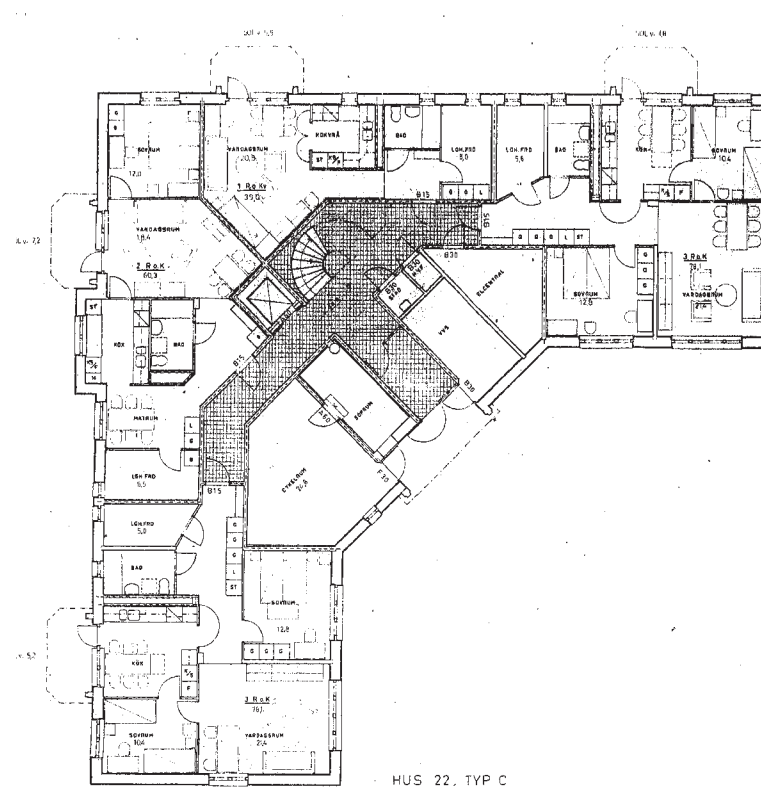
Tidens sociala ambitioner skulle dock prägla Smedshagen på andra sätt. I den ursprungliga planen för Smedshagen var två av husen i det västra parkområdet avsedda som "barnstugor". Dessa ändrades sedan till bostadshus med anledning av socialförvaltningens prognoser om låga barnantal. I den gamla trädgårdsmästarvillan på Carl Bondes väg 44 bedrevs under 1990-talet öppen förskola i Stockholms stads regi som blev en träffpunkt för många barn och föräldrar i området. Förskolan öppnade åter mellan 2011-2014 innan medborgarkontoret flyttade in i villan.

Varje gårdsbildning försågs dessutom med gemensamhetslokaler i form av tvättstuga, cykelrum, soprum och kvarterslokal, vilka var integrerade i ett av husens markplan. Smedshagen försågs även med fem st trapphuskollektiv med trapphuslokal, matsal med kök och hobbylokal med bastu, som ett sätt att integrera de boende i området och ge dem en stark hemkänsla.

En företeelse som hade lanserats på bred front vid tiden var privata uteplatser för lägenheterna i markplan. Tidigare hade boende i bottenvåningen sällan haft någon motsvarighet till de övriga lägenheternas balkonger. I Smedshagen utrustades lägenheterna i markplan med en privat uteplats. Ambitionen var att placera dessa på den soliga sidan av kvarteret, därmed förekommer uteplatser både mot gårdarna, gångstråken och lokalatorna.

Axonometri över kv Vildkornets gårdar som öppnar sig mot det centrala grönområdet. Nyréns arkitektkontor.

Planlösning för de kringbyggda gårdskvarteren, här bottenvåningen i kv. Vitsenapen. Hiss och trapphus är centralt placerat i byggnaderna. I anslutning till entréerna finns cykelrum och soprum. Förråd är placerat i anslutning till lägenheterna. I den högra volymen finns tvättstuga, gemensamhetslokal och lägenhet för funktionsvariationer med tillhörande utrymmen för rullstolar m.m. Ritning: SBK.

ARKITEKTUR OCH PLANLÖSNING

För utformningen av Smedshagen stod Nyréns Arkitektkontor med Johan Nyrén som ansvarig arkitekt. Karaktäristiskt för husen i Smedshagen skulle bli de flacka taken som nedvinklades i kvarterens hörn, breda slätputsade fönsteromfattningar i en gråvit kulör och spritputsade fasader i mjuka pastellfärger. Varje kvarter gavs en egen kulör men grupperades i nyanser som liknade varandra. Omvänt gällde för tvåvåningslängorna som gavs en gråvit fasadkulör med omfattningar och knutar som upptog kulören i intilliggande kvarter.

De gröna kvartersgårdarna som skulle nås genom höga gårdsportiker innebar både en visuell och fysisk sammankoppling gårdarna emellan, vilket ytterligare knöt an till grannskapstanken.

Gårdsportikerna smyckades med mosaiker, skapade av konstnären Anna Bohman. Mosaikerna var unika för varje gård och kvarteren fick därmed sin egna identitet både genom de varierade fasadkulörerna och portikernas utsmyckning. Motiv målningar på väggar och hisspartier i trapphusen målade av Carl Johan Christensen tillkom senare.

Smedshagen kom att bestå av 674 lägenheter med en varierad storlek 270 st på 2 rok eller mindre, 220 st på 3 rok och 184 st på 4 rok eller mer. Några lägenheter var även helt anpassade efter funktionsvariationer.

Husen kom att bli max 10 meter i djup möjliggjorde för ljusa och genomblickbara lägenheter. Huvuddelen av lägenheterna skulle bli genomgående med fönster åt minst två väderstreck. Genom att placera kök och vardagsrum åt olika håll, kunde man oavsett läge i kvarteret och i huset, använda samma lägenhetstyp överallt och samtidigt placera balkong med solläge från ett allmänt utrymme. Köken gjordes generösa i alla lägenheter med bra med utrymme för matplats.

Vid sidan om entréerna placerades i varje hus cykelrum, elcentral och soprum. I varje gårdsbildning fanns en tvättstuga och gemensamhetslokaler inplacerade i husens markplan.

Det leriga markförhållandena i området resulterade i att husen blev källarlösa. Husen saknade även vind. Lägenhetsförråden placerades därför på trapplanen i nära anslutning till lägenheterna. I vissa fall har de egen dörr från trapphuset och ofta är de placerade med fönster i fasad.

JOHAN NYRÉN

Ansvarig arkitekt för Smedshagen var Johan Nyrén (1947-2011), son till Carl Nyrén (1917-2011) arkitekten bakom bl.a. Västerorts kyrkan i Vällingby och Sparbankshuset i Stockholm. 1983 ombildades Carl Nyrén Arkitektkontor till Nyréns arkitektkontor.

Johan skulle leda flera stora uppdrag under 1980-1990-talet för Nyréns och mellan 1996-2003 var Johan företagets VD. Bland hans mer kända uppdrag hör bostadsområdet Starrbäckssängen på Gärdet, Nacka Strand och delar av Hammarby Sjöstad. Johans sista uppdrag skulle bli den uppmärksammade konsthallen Artipelag på Värmdö.

HISTORIK

Starrbäcksängen, portalbyggnad, 1990-92, Johan Nyrén. Källa: Wikipedia.

NYRÉNS ARKITEKTKONTOR

Under 1980- och 90-talet ledde Nyréns arkitektkontor flera omfattande flerbostadsprojekt i Stockholmsområdet. Starrbäcksängen på Gärdet byggdes 1990-92 och består av fjorton sexvåningshus, sammanbyggda i ringar längs gatorna och femton raka friliggande hus i fyra till sex våningar, placerade likt ekrar i ett hjul. Området innehåller bostäder, kontor, förskola, studentbostäder och specialbostäder.

Ett annat uppmärksammat projekt var omvandlingen av den före detta industrimiljön Nacka strand, till kontor- och bostäder. Byggnationen startade 1988 och färdigställdes 1994. Bostäderna kom framförallt att bestå av friliggande punkthus i åtta våningar med etagelägenheter och takterrasser.

Smedshagens slutna gårdsstruktur och förhållandesvis låga byggnader i 2-4 våningsplan skiljer sig således i jämförelse med andra projekt av Nyréns uppförda under samma period. Även arkitektoniskt har Smedshagen med sina spritputsade fasader i dova pastellfärger, breda fönsteromfattningar och de karaktäristiskt vinklade taken, få likheter med andra flerbostadsområden utformade av Nyréns. Arkitektoniska paralleller kan däremot göras med Gamla Riksbankshuset i Linköping. Huset som uppfördes i slutet av 1980-talet efter ritningar av Carl Nyrén, har vissa likheter med Smedshagenhusen som de breda fönsteromfattningarna och höga portalen..

Gamla Riksbankshuset, Linköping, Carl Nyrén. Källa: Wikipedia.

HISTORISK TILLBAKABLICK UNDER 1980-TALET

Under 1970-talets gång ökade intresset och medvetenheten hos politiker, tjänstemän och bostadsbolagen att öka kvaliteterna i bostadsområdena. Många arkitekter och även samhället i stort började omvärdera och leta förebilder i äldre miljöer. Intresset vändes mot den svenska småstaden, bruksmiljön och byn – miljöer som förknippades med mänsklig skala och trivsel. Den äldre bebyggelsens former, proportioner, material och detaljer väckte intresse, särskilt efter det internationella byggnadsvårdsåret 1975 som kom att få oerhört stor betydelse för svensk arkitektur och stadsplanering.

Ett tydligt exempel på detta är det förtätningsprojekt som genomfördes 1982-85 på Ormberget i Gröndal med Stockholms Kooperativa Bostadsförening (SKB) som byggherre. De nya husen som ritades av Lars Bryde Arkitektkontor utformades med påtagliga influenser av områdets karaktäristiska stjärnhus från 1940- och 50-talet. Husen utformades liksom de befintliga husen med stjärnformade huskroppar sammanfogade i kedjor likt ett bikakemönster kring sexkantiga innergårdar. De nya husen fick även spritputsade fasader i likhet med de äldre stjärnhusen.

Influenserna från äldre tiders arkitektur är märkbara även i Smedshagen. De spritputsade fasaderna i dova pasteller var tänkt att anknyta till Hässelbys 1950-talsbebyggelse. De smala huskropparna med genomgående lägenheter och detaljer som vinklade burspråk är också kopplade till funktionalismens arkitektoniska ideal.

Stjärnhus i Gröndal i kv. Blocket. Källa: RAÄ Bebyggelseregistret.

INDIVIDUALISM OCH OFFENTLIG UTSMYCKNING

Mångfald och variation var inte enbart ledord när det kom till 1970- och 80-talsområdenas funktioner, utan även arkitektoniskt var detta allt mer centralt. Material, färgsättning och utsmyckning fick gärna variera.

Smedshagen är i stor utsträckning ett arkitektoniskt enhetligt område. De olika gårdarna skiljer sig dock sinsemellan i flera avseenden då varje gård har en egen fasadkulör och den konstnärliga utsmyckningen i portalerna är unika för varje gård.

Den offentliga konstnärliga utsmyckningen skulle under 1980-talet öka då den så kallade 1%-regeln infördes på riktigt. 1%-regeln innebar att alla nybyggen skulle 1% av byggkostnaderna avsättas för konstnärlig utsmyckning. Beslutet att införa 1% regeln tog av Riksdagen redan 1937 i syfte att främja konsten men även som ett folkuppfostrande syfte. Regeln kom framförallt att bli en rekommendation och ingen lag. Det var först på 1980-talet som Statens konstråds anslag för konstnärliga utsmyckningar faktiskt motsvarade en procent av de statliga byggnadskostanderna och regeln kom att bli en norm för både kommuner, landsting och privata aktörer.

UTBLICKAR

För att placera in Smedshagen i ett sammanhang görs här en utblick till fem andra flerbostadsområden i stockholmsområdet som samtliga uppfördes i slutet av 1980-talet och 1990-talets början.

SKARPNÄCKSFÄLTET (1980-89)

Likheter

- Kringbyggd gårdsstruktur med gröna gårdar
- Trädkantade stråk

Skillnader

- 4-5 våningar i genomsnitt och ett fåtal högre punkthus.
- Parkeringshus integrerat i kvarteren.

STARRBÄCKSÄNGEN (1990-92)

Likheter

- Gröna slutna bostadsgårdar mellan ekrarna
- Trädkantade stråk
- Centrerad allmän parkyta
- Monumentala portaler
- Tvättstugor och gemensamhetslokaler i bottenplan

Skillnader

- Ringformad planstruktur
- 4-6 våningsplan
- Underjordisk parkering, gatuparkering

DALEN (1976-82)

Likheter

- Kringbyggd gårdstruktur
- 4 våningsplan
- Trädkantade stråk

Skillnader

- Olikformade gårdar
- Inget centralt parkområde
- Underjordisk parkering/parkeringsgarage

KISTA (1976-80)

Likheter

- Halvslutna gårdar
- Centrerad allmän parkyta
- I huvudsak låg bebyggelse
- Markparkering i områdets utkanter mot huvudgator.

Skillnader

- Öppnare struktur

MINNEBERG (1985-87)

Likheter

- Centrerad allmän parkyta
- Delvis kringbyggd struktur/halvslutna kvarter

Skillnader

- Parkeringshus/inhägnad parkering i områdets utkanter
- 4-9 våningar

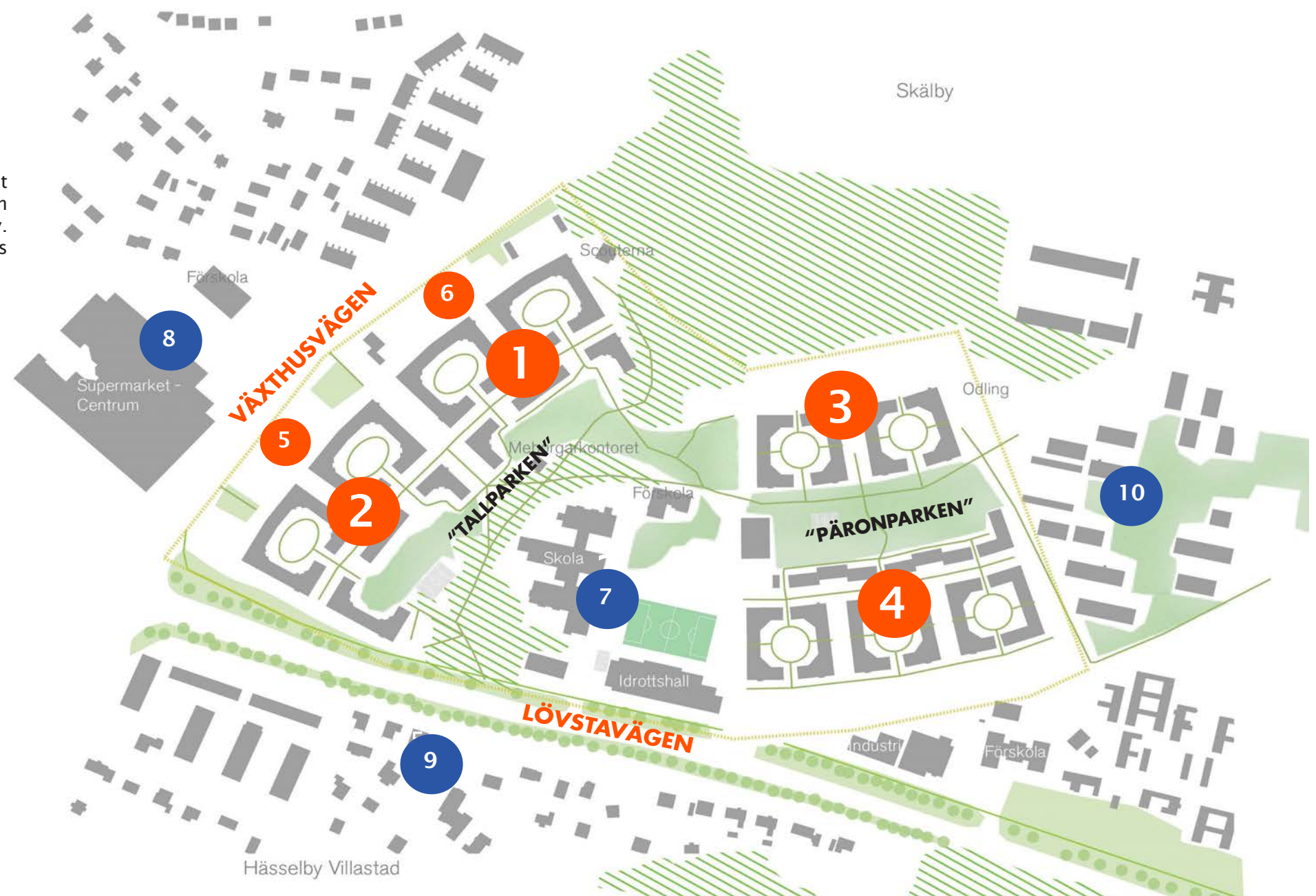

NULÄGESBESKRIVNING

ORIENTERING

Bostadsbebyggelsen i Smedshagen utgörs av 4 kvarter. I nordväst Kv. Åkervickern, sydväst kv. Vildkornet, i sydöst Kv. vitsenapen och nordöst Kv. Åkersyrans. Det centralt belägna skolområdet ingår i kv. Vårbrodden. I området finns två parkområden som i rapporten kallas för "Tallparken" i väster och "Päronparken" i öster.

1. Kv. Vildkornet
2. Kv. Åkervickern
3. Kv. Åkersyrans
4. Kv. Vitsenapen
5. Kv. Åkerväplingen
6. Kv. Åkervädden
7. Kv. Vårbrodden
8. Åkermýntan centrum
9. Hässelby villastad
10. Radhusbebyggelse (Kv. Vitplatern)

NULÄGESBESKRIVNING

OMGIVANDE MILJÖ

Smedshagenområdet omgärdas av de två större vägarna Växthusvägen i väster och Löfstavägen i söder.

Söder om Löfstavägen präglas bebyggelsen framförallt av den äldre strukturen från villastadens egnahemsbebyggelse med slingrande gatunät och hus placerade utefter terrängens förhållanden. Norr om Löfstavägen har bebyggelsen en modernistisk prägel och indirekt anslutning till Smedshagen i kv. Vitplintern finns radhusbebyggelse från 1960-talet

I väster finns det lokala köpcentret Åkermýntans köpcentrum som invigdes 1977 och består av låg samlad bebyggelse med omgivande parkeringsplatser.

I norr finns ett större skogsparti.

Direkt öster om Smedshagsområdet finns radhusbebyggelse i två våningar från början av 1970-talet.

Växthusvägen mellan Åkermýntan centrum och Smedshagen.

Vy från korsningen Drivbänksvägen-Växthusvägen väster om Smedshagen.

Vy från busshållsplats utmed Löfstavägen. Bakom träden skymtar bebyggelsen i kv. Vitsenapen. Till höger finns en byggvaruhandel.

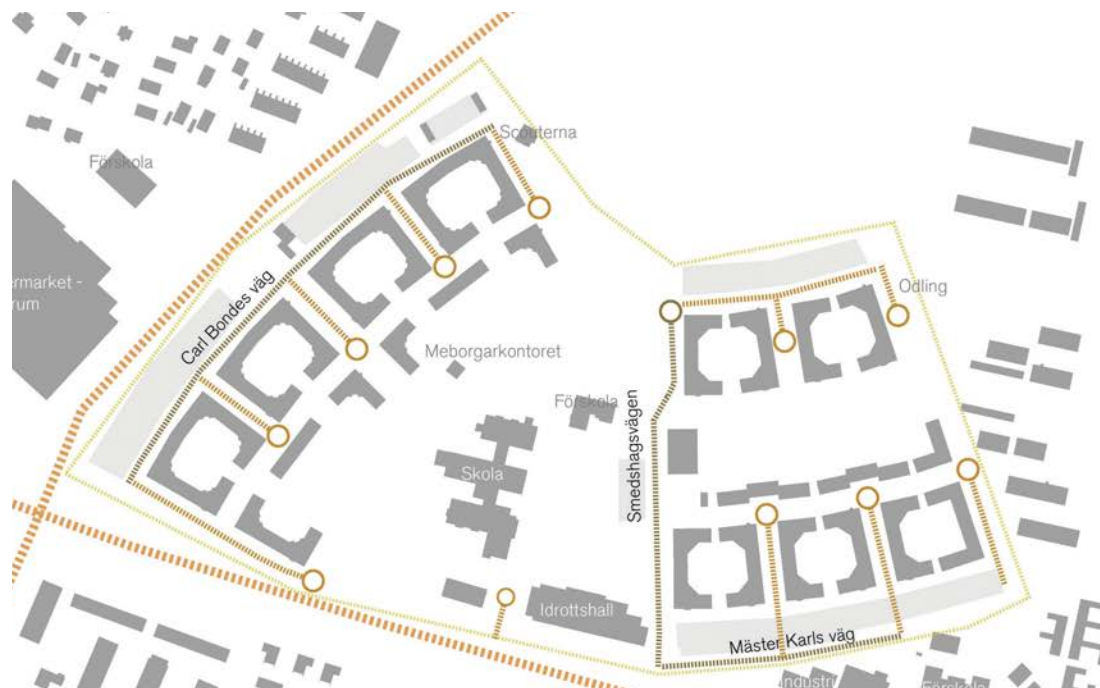

Söder om bostadsområdet löper en gångväg som via en gångtunnel leder till Åkermýntans Centrum i väster.

GATUSTRUKTUR

Smedshagen omges av de två huvudgatorna Växthusvägen i väster och Lövstavägen i söder. Längs med dessa gator finns hållplatser för lokaltrafiken med bussar till bl.a. Barkarby och Vällingby Centrum. Innanför huvudgatorna sträcker sig lokalgatorna Carl Bondes väg i väster och Mäster Karls väg i söder, via dessa gator nås parkeringsytorna som i huvudsak är placerade i områdets ytterkanter. Mellan västra delen av Smedshagen och det centralt placerade skolområdet sträcker sig Smedshagsvägen. Via Smedshagsvägen tar man sig även till kv. Åkersyrån i nordöstra delen av området.

Från lokalgatorna och mellan varje bostadskvarter sträcker sig angöringsgator, säckgator utan parkeringsmöjligheter och med trottoar bara på en sida. Angöringsgatorna avslutas med en cirkelformad vändplan. Både lokal- och angöringsgator är kantade med uppväxta lövträd med trottoar på ena sidan av vägen.

Gatustrukturen i Smedshagen, illustration av Strategisk Arkitektur.

En av de tre angöringsgatorna som utgår från Mäster Karls väg med parkeringsytor på var sida. Angöringsgatorna kantas av uppväxta lövträd med en trottoar på ena sidan av vägen. Trottoarerna är asfalterade med kantsten av betong.

NULÄGESBESKRIVNING

Väster om området löper Växthusvägen, en av huvudgatorna. Parkeringsytorna har delvis avskärmats genom vita träplank. Husen bildar en tydlig front mot vägen.

Löfstavägen sträcker sig söder om Smedshagen i öst-västlig riktning. Här finns hållplatser för kollektivtrafiken. Stora uppväxta lövträd kantar gång- och cykelvägen och har en viss avskärmande effekt mot biltrafiken.

Vy mot öster med kv. Vitsenapen och lokalvägen Mäster Karls väg till vänster. Innanför Löfstavägen finns en gång- och cykelväg.

Lokalgatan Smedshagsvägen löper mellan skolområdet i kv. Vårbrodden och kv. Vitsenapen. Till vänster skymtar idrottshallen Smedshagshallen.

Lokalgatan Carl Bondes väg löper väster om kv. Åkervickern och kv. Vildkornet i västra delen av Smedshagen. Till höger skymtar parkeringsytorna. Båda sidor av gatan kantas av trädreder med uppväxta lövträd. Trottoar finns på bostadshusens sida.

Angöringsgata intill kolonilottsområdet i kv. Åkersyran i nordöstra delen av området.

PARKERINGSYTOR

Områdets parkeringsytor utgörs av markparkeringar som till huvudsak är belägna i områdets ytterkanter. Undantaget är parkeringen norr om kv. Åkersyrän samt parkeringen tillhörande skolan.

På parkeringsytorna finns öppna garagelängor, carports, som byggdes samtidigt som bostadshusen. Längorna har vitmålad träpanel och plåttäckta pulpettak. På baksidan finns smala ljusinsläpp, om dessa är ursprungliga eller har tagits upp senare är inte klarlagt. Längs med Carl Bondes väg i väster finns även större "parkeringshallar". Parkeringsytorna har i övrigt ett enkelt utförande med parkeringsräckan av omålat trä och kantsten av granit som delar av parkeringsytorna.

Illustration över parkeringsytorna inom planområdet. Strategisk Arkitektur, 2017.

Parkeringsyta utmed Mäster Karls väg med kv. Vitsenapen i bakgrunden.

NULÄGESBESKRIVNING

Vy från söder mot parkeringsplatserna i västra delen av kv. Vitsenapen.

Carports med stående träpanel och pulpettak klätt i sinuskorrugerat plåt.

Längs med kv. Vitsenapen är parkeringslängorna placerade i nära anslutning till bostadshusen och dess uteplatser. Ljusinläpp mot gångstråk och bostadshus.

Upprepade långssmala ljusinsläpp präglar längornas utformning.

Parkeringsytor längs med Mäster Karls väg. Parkeringsplatserna närmast tillkom i början av 2000-talet.

Parkeringsytorna i kv. Åkersyrän är delvis staketomgärdade och belägna med en viss höjdskillnad gentemot bostadshusen.

Parkeringsytorna i kv. Åkersyrån angränsar till det större skogsområdet i norr. Parkeringen omgärdas i öster och mot skogsområdet av ett grönt nätstängsel och belysningstolpar.

De två carportlängorna i kv. Åkersyrån har spaljerad sydfasad.

Parkeringsytorna i öster (kv. Åkerväplingen och Åkervädden) är belägna längs med Carl Bondes väg. Dessa parkeringsytor har delvis större parkeringshallar och delvis öppna parkeringsplatser.

Trädkantad grön remsa mellan Carl Bondes väg och parkeringsytorna.

Ett träplank sammanbinder hallarna två och två och avskärmar mot Växthusvägen i öster.

En av parkeringshallarna utmed Carl Bondes väg. Här finns ljusläpp på gaveln.

NULÄGESBESKRIVNING

GRÖNYTOR OCH STRÅK

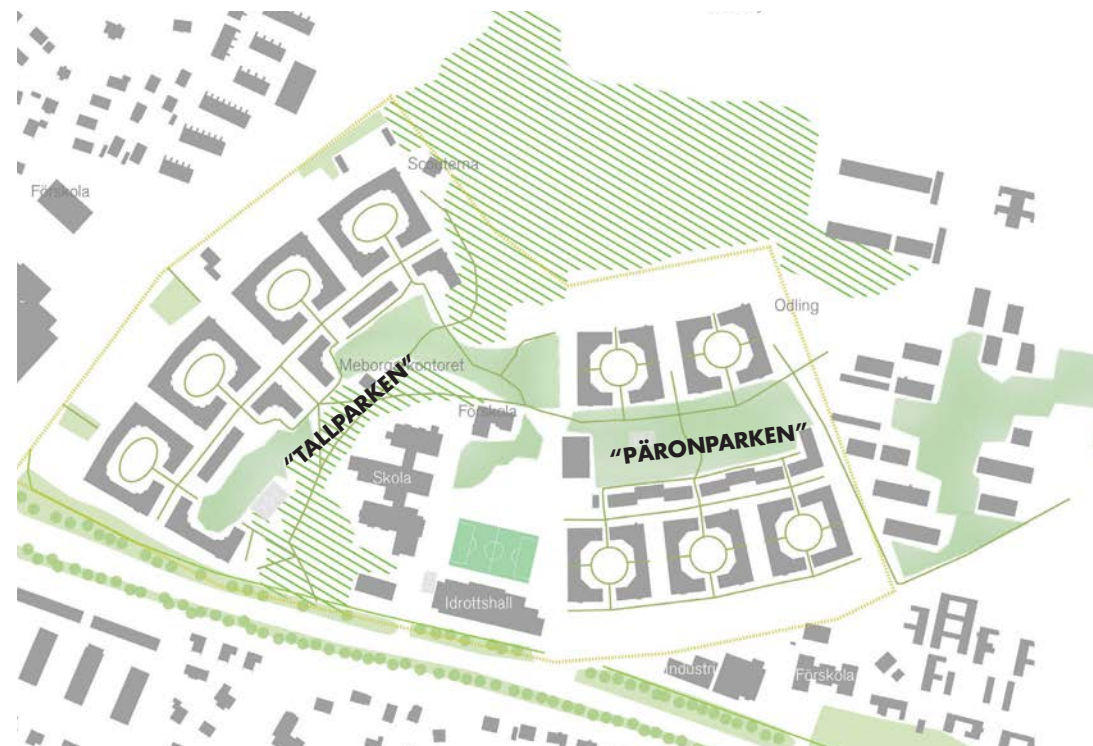
Det gröna präglar i hög grad Smedshagen och finns både i form av allmänna parktytor och stråk och privata kvartersgårdar. I området finns två större parkområden: "Päronparken" och "Tallparken". Intill kv. Åkersyran i nordost finns odlingslotter.

“Päronparken” i östra delen av området utgör en sammahållen gräsyta med uppväxta lövträd och ett flertal äldre bevarandevärda träd. I västra delen av parkrummet finns bollplan och lekplats.

Det stora grönområdet i Smedshagen utgörs av den s.k. "Tallparken" belägen i västra och centrala delarna av området. I anknytning till bostadshusen i kv. Åkervädden och kv. Vildkornet finns två större gräsytor. Träd och buskar är koncentrerade till parkrummets inre delar i anslutning till bostadsgårdarna. Runt om medborgarhuset (f.d. trädgårdsmästarbostaden) finns äldre frukträd. I gräsytan inom kv. Åkervickern finns en asfalterad bollplan. Längs med parkstråket mot öster finns ett mindre skogsparti med tallar och lövträd. I östra delarna av "Tallparken" finns lekplats, utegym och skatepark.

Intill infarten från Växthusvägen finns vid sidan om parkeringsytorna, en grönyta med en större ek.

Genom båda parkrummen löper två större gångstråk som tillsammans med kvartersstråken utgör områdets huvud stråk. Mellan huvudstråken finns ett flertal sekundära stråk som korsar grönytorna i området. Stråken kantas i varierad grad av av uppväxta träd och buskar.

Grönytor och stråk i Smedshagen, illustration av Strategisk Arkitektur, 2017.

“Ekplatsen” vid infarten från Växthusvägen.

“Päronparken” från sydväst. Notera terrängskillnaden där marknivån höjs succesivt mot norra delen av parken och Kv. Åkersyran.

Odlingslotterna öster om kv. Åkersyrån. Ett falurött trästaket omgärdar området.

“PÄRONPARKEN”

“Pärönparken” sedd från öster.

“Pärönparken” sedd västerifrån. I västra delen av parkrummet finns bollplan och lekplats.

De lägre bostadslängorna i kv. Vitsenapen vetter mot “Pärönparken”.

“TALLPARKEN”

En av de större gräsytor i “Tallparken” med vy mot söder.

Grusbelagd lekplats i norra delen av “Tallparken”.

Norra delen av “Tallparken” med kv. Vildkornet till vänster och ett huvudgångstråk som löper genom området i nord-sydlig riktning.

NULÄGESBESKRIVNING

STRÅK

Stråk som sträcker sig via "Päronparken" mellan kv. Åkersyrån i norr till kv. Vitsenapen i söder.

Ett av områdets huvudstråk som löper genom "Tallparken" i nordsydlig riktning. Till vänster skymtar den asfalterade bollplanen belägen på en av de större gräsyrtorna i parkområdet.

Stråk mellan kvartershusen i väster och de friliggande husen vid "Tallparken".

Upptrampat gångstråk över grönyta mellan kv. Åkersyrån och nordöstra delen av Tallparksområdet.

Gångstråk mellan garagelängor och privata uteplatser i kv. Vitsenapen.

Ett av områdets huvudstråk som sträcker sig från östra delen av Smedshagen längs med "Päronparken" till "Tallparken" i väster.

BOSTADSHUSEN

Bostadsbebyggelsen i Smedshagen är uppdelad i en tydlig västlig och en östlig del. Huvuddelen av bebyggelsen utgörs av vinkelställda volymer om fyra våningar grupperade runt en kvartersgård. I anslutning till "Tallparken" frångås den kringbyggda gårdsstrukturen i form av friliggande punkthus och lamellhus i två våningsplan. I kv. Vitsenapen i östra i anslutning till "Päronparken" finns också lamellhus i två våningsplan.

Husen har ett sammanhållet arkitektoniskt uttryck med flacka, vinklade tak med takpannor, spritputsade fasader i milda pastellfärger, knutar, takfot och fasadband i en avvikande gråvit kulör. Fönstren har breda vita omfattningar mot gatusidan och på gavlarna men saknar omfattningar mot gårdssidan.

Tvåvåningslängorna har omvänt färgschema med gråvita fasader och pastellfärgade omfattningar och övriga fasaddetaljer. Fönstren är i alla hustyper vita och utan spröjs, uppdelade på en till fyra luffer.

Balkonger och privata uteplatser är placerade i soliga lägen. Balkongerna är utanpåliggande betongplattor med avfasade hörn. Räckena har stomme och handledare i natureloxerat aluminium och vit profilerad aluminiumplåt i fronterna. Mot kvartersgårdarna finns även indragna balkonger. De privata uteplatserna har markbeläggning av kvadratiske betongplattor och omgärdas av buskplanteringar eller staket av olika slag. Uteplatserna har hanterats och underhållits i varierad grad i området. Många har inte kvar den ursprungliga utformningen.

De höga portikerna belägna på var sida om gården, har konstnärlig utsmyckning i form av mosaiker och putsmålningar. Bostadsentréerna är placerade i kvartersgårdarnas hörn och är indragna från resterande fasad och har dörrar i aluminium. Flera (alla) entrépartier har konstnärlig utsmyckning i form av glaserade kakelplattor i olika färger.

Tvåvåningslängorna har liksom kvartersbebyggelsen entréportar av aluminium och konstnärlig utsmyckning med glaserade kakelplattor. Kakelutsmyckning finns även ovan entrépartierna.

GÅRDARNA

De åttkantiga kvartersgårdarna består av en centrerad gräsplanterad cirkel- eller ovalformad yta med uppväxta träd- och buskar. Gräsyten omgärdas av ett asfalterat gång/entréstråk. På gårdarna finns även lektytor, piskplats och sittmöbler.

Illustration som visar bebyggelse, entréer och kvartersgårdar. Strategisk Arkitektur, 2017

NULÄGESBESKRIVNING

BOSTADSHUSEN KVARTERSHUSEN

Samtliga hus har spritputsade fasader i dova pastellfärger där varje kvarter har en egen fasadkulör.

Vinklade burspråk finns på några av husens fasader, här i kv. Vildkornet.

I kv. Åkersyrans i östra delen av området trappas våningshöjden av på grund av den sluttande terrängen.

Del av kv. Åkersyrans i nordöstra delen av området med odlingslotterna i förgrunden. Notera takets karaktäristiska vinklingar.

Huset längs i öster i kv. Vitsenapen har trappats ner i våningshöjd till två våningsplan, sannolikt för att bättre anpassas till intilliggande radhusområde.

I kvarteren närmst Carl Bondes väg är husen sammanlänkade mot gatan genom en överbyggd portik,

BOSTADSHUSEN GÅRDARNA

Mot kvartersgårdarna finns privata uteplatser som omgärdas av häckar eller trästaket av varierad utformning.

Kvartersgårdarna har en rund eller ovalformad gräsyta i mitten som omgärdas av ett asfalterat gångstråk.

De lummiga gårdarna präglas av flera sorters träd och buskar.

Ursprungliga staket och bänkar i trä och betong finns på flera av gårdarna.

På gårdarna finns lekplatser i varierad utsträckning.

Kvartershusens entréer är förlagda mot gårdarna.

NULÄGESBESKRIVNING

BOSTADSHUSEN "TALLPARKEN"

De friliggande punkthusen öppnar upp sig mot det allmänna parkområdet i väster. Husen har ett brantare, obrutet takfall än kvartershusen. Dessa hus saknar genomgående portiker.

I kv. Åkervickern finns längst i söder finns ett halvslutet kvarter som öppnar upp sig mot parkrummet.

Friliggande punkthus och tvåvåningslänga i kv. Villkornet. I bakgrunden skymtar de högre kvartershusen.

Baksidan av friliggande hus i kv. Vildkornet. Våningshöjden har trappats av mot öster.

Gränsen mellan privata och offentliga ytor upplevs mindre tydliga för de friliggande husen mot "Tallparken".

Tvåvåningslänga i kv. Vildkornet vid parkområdet. De högre kvartershusen avtecknar sig likt vingar ovanför längans tak.

BOSTADSHUSEN LAMELLHUS MOT "PÄRONPARKEN"

Tvåvåningslängor i kv. Vitsenapen som vetter mot det allmänna parkrummet ("Päronparken") med lekplats och bollplan i förgrunden. De högre bostadshusen avtecknar sig i fonden. Längorna har branta sadeltak och skiljer sig därmed mot kvartershusens vinklade takfall.

Ett gångstråk löper mellan parkrummet och lamellhusen som kantas av en grönsa som saknar uteplatser.

Längornas avsaknad av uteplatser och balkonger mot parkrummet i norr bidrar till en institutionsliknande karaktär.

Östra delen av kv. Vitsenapen med kvartershus som trappats ner i höjd till vänster och lamellhus till höger. Uteplatserna har placerats mot söder.

Längst i öster finns ett vinkelställt lamellhus som öppnar upp sig mot parkrummet i norr.

Längorna har omvänt färgschema gentemot de högre vinkelställda husen.

NULÄGESBESKRIVNING

BOSTADSHUSEN KONSTNÄRLIG UTSMYCKNING

Portgångarna har dekorativa putsdetaljer. I portomfattningen finns mosaiker unika för varje gård.

En annan form av dekorativ putsdetalj finns kring de fönster som vetter mot vissa portgångar.

Tvåvåningslängornas entréer har kaklade omfattningar i en starkt kontrasterande nyans. Ovan entrén finns även kakelutsmäckning.

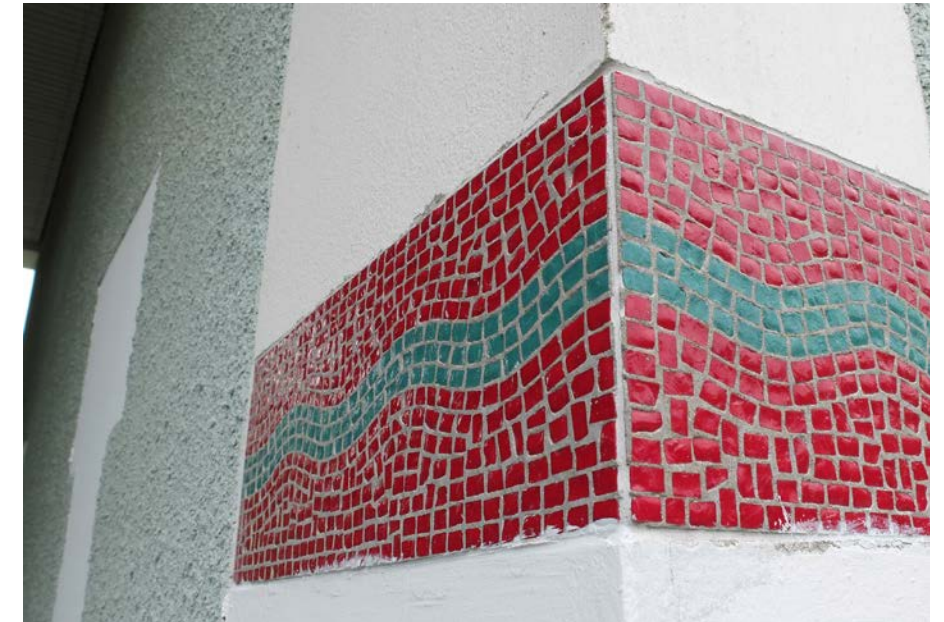
Kvartershusens indragna entréer är klädda i kakel.

Exempel på mosaikutsmyckning.

Exempel på mosaikutsmyckning.

Exempel på mosaikutsmyckning.

VÄRMECENTRALEN

I Kv. Vitsenapen längs med Smedshagsvägen i "Päronparkens" västra del finns en f.d. Pann- och sopsugcentral. Panncentralen uppfördes 1986 efter ritningar av Johan Nyrén som även ritade bostadsbebyggelsen. Byggnaden har slätputsade fasader i gult med spritputsade fält i ljus grå, fönsterband och brutet sadeltak. Byggnaden är i stort oförändrad till det yttre. 1989 tillkom skorstenen mot "Päronparken".

År 2002 gjordes soputrymmet om till källsorteringsrum och nytt entréparti med skärmtak tillkom på den södra gaveln. Idag fungerar byggnaden som värmecentral och miljörum.

I byggnaden finns ursprungliga cisterner kvar.

Värmecentralen är belägen i västra delen av området längs med Smedshagsvägen. I bakgrunden skymtar bostadshusen i kv. Akersyran.

Baksidan av värmecentralen vetter mot parkrummet.

NULÄGESBESKRIVNING

ÖVRIG BEBYGGELSE

Centralt i Smedshagen, inom kv. Vårbrodden, finns skola, förskola och idrottsplats. Smedshagsskolan från 2005 kom att ersätta den ursprungliga skolbyggnaden från början av 1980-talet. Smedshagshallen uppfördes 2008. Norr om skolan finns en föreskolebyggnad som tillkom samtida med den gamla skolbyggnaden i början av 1980-talet.

Innanför Lövestavägen, söder om skolområdet, finns en elnätstation från 1970-talet.

I området finns två äldre villor som härrör från handelsträdgårdstiden i början av 1900-talet. Det gula trähuset norr om kv. Vildkornet var ursprungligen en trädgårdsmästarebostad under namnet Gransäter. Huset har under åren genomgått omfattande ombyggnationer och dess ursprungliga utformning är svår att uppfatta idag. Idag utgör huset lokaler Scoutstuga för Hässelby Scoutkår.

Det andra huset även kallat för "Vita villan" är belägen i den så kallade "Tallparken" i västra delen av området. Vita villan är liksom Gransäter en före detta trädgårdsmästarebostad. Huset är till stor del bevarat från uppförandetiden. År 2008 tillkom utrymningstrappa och ramp då huset användes som lokaler för öppna förskolan. Mellan 2015-2017 användes huset som medborgarkontor som drevs av Stadsdelsförvaltningen i Hässelby-Vällingby. I skrivande stund står Vita villan tom.

Smedshagsskolan från 2005 som ersatte den ursprungliga skolbyggnaden från början av 1980-talet.

Smedshagshallen och tillhörande konstgräsplan från 2008.

Föreskolebyggnad uppförd i början av 1980-talet med tillhörande lekgrd.

Fördelningsstationen belägen söder om skolområdet i kv. Vårbrodden.

“Vita villan” uppfördes som trädgårdsmästarebostad under handelsträdgårdarnas storhetstid i början av 1900-talet.

I kv. Åkervädden, intill parkeringsplatserna finns ett f.d. sophus/garage som uppfördes samtida med resten av området. På 2000-talet gjordes byggnaden om till källsorteringsstation.

F.d. Trädgårdsmästarebostaden Gransäter uppförd 1908. Byggnaden som har genomgått ombyggnader brukas idag av Hässelby Scoutkår.

I kv. Åkerväplingen finns en Pumpstation från 1976 (blå dörr) och en nätstation från 1986.

KULTURVÄRDEN

KULTURVÄRDEN I SMEDSHAGEN

Odlingslotter finns i utkanten av området intill bostadshusen i kv. Åkersyrån.

Smedshagens intima struktur med kringbyggda gårdar anknyter både till stenstaden och 1940-50-talets grannskapsenheter.

ARVET EFTER HANDELSTRÄDGÅRDARNA - ETT PLATSANPASSAT BYGGANDE

Markområdet som kom att bebyggas med det nya bostadsområdet var kraftigt präglad av de för Hässelby så karaktäristiska handelsträdgårdarna. Här fanns tre trädgårdsmästarvillor med kringliggande tomter och stor öppna odlingsytor. Två av villorna bevarades och användes för social service och föreningsverksamhet. Öppenheten i landskapet bibehölls i de två kvartersparkerna och ambitionerna med den nya landskapsplaneringen var höga. Ett område med odlingslotter anlades i utkanten av området. Detta intresse att tillvarata de lokala särdragen växte sig starka i stadsplaneringen under 1980-talet efter kritik mot rivningar i stadskärnorna och efter rekordårens bostadsområden som upplevdes sakna relation till platsen och dess historia. Till detta angreppssätt kan knytas samhällshistoriska värden.

EN ÖPPENHET FÖR HISTORIEN

Den uttalade öppenheten för att söka inspiration till samtida och framtida bostadsmiljöer i historiskt byggande och befintliga miljöer var ett av 1980-talets främsta karaktärsdrag. Redan under 1990-talet började detta problematiseras i stadsbyggnadsdebatten. Det som är särskilt intressant är att 1980-talets strävan i denna riktning är en så tydlig reaktion mot 50 års förhärskande modernism och sprungen ur 1970-talets kraftiga motgång för "det moderna projektet." Det fanns inte längre en manual eller ett facit för hur en stad eller en bostadsmiljö skulle se ut. Samtidigt var det svenska byggandet starkt reglerat både vad gäller byggregler och låneregler. I denna komplexa situation skapades i Smedshagen ett bostadsområde som både tog hänsyn till handelsträdgårdarna, ambitioner hos Stockholms stad om

ett stadsmässigt byggande med viss formalitet och monumentalitet med bl a långa siktlinjer och axlar samt en fasadarkitektur som lånade tydliga drag från femtiotalarkitekturen i grannstadsdelarna. Detta sätt att plocka ur historiens förråd ger området stora arkitektur- och samhällshistoriska värden.

GRANNSKAPSENHETEN TILL HEDERS

De intima stenstadsliga kvarteren i Smedshagen har ett värde som exempel på hur man i svenskt stads- och samhällsbyggande länge haft den täta stadens med dess stadsliv som förebild. I grund och botten är dock Smedshagen en grannskapsenhet enligt det ideal som präglade 1940- och 50-talets svenska stadsbyggande i allmänhet och det stockholmska i synnerhet. Återigen är det en reaktion mot den storskaliga och rationella modernismen i miljonprogramsstadsdelarna som gör sig gällande. Grundidén bakom grannskapstanken är att dela upp storstadsbefolkningen i små hanterbara enheter där människor har möjligheten att känna igen varandra och bli bekanta. Detta brast i både den traditionella stenstaden och i miljonprogramsstadsdelarna. Grannskapsstadsdelarna från 1940-talet och det tidiga 1950-talet (tex Hökarängen, Blackeberg och Västertorp) hade stora kvaliteter både planeringsmässigt och arkitektoniskt vilket nu började uppmärksammas. Skalan var måttlig, grönskan allestädes närvarande och byggnaderna präglades av omsorg och fin detaljering. Stadsdelarna var barnvänliga med goda kopplingar till stora parkstråk.

Smedshagen torde vara ett av landets bästa exempel på hur denna tanke återuppväcktes under 1980-talet. Här finns flera kännetecken så som att bebyggelsen delats upp på två separata enheter (två grannskap), skolan och förskolan samt lekplatsen mitt i byn, trafikseparering, tydliga gångstråk invid parkmiljöer och en generell närhet till grönska.

HÖGA SOCIALA AMBITIONER

En viktig drivkraft i planeringen av 1980-talets bostadsområden var att motverka anonymitet och otrivsel samt växande problem med vandalisering. Botemedlet ansågs ofta vara sociala mötesplatser där de boende skulle mötas och komma närmare varandra. Tvättstugan sågs som en viktig mötesplats och i varje hus lades gemensamhetslokaler i anslutning till tvättstugan. Lokaler för hyresgästföreningen var en självklarhet.

Syftet var att skapa lokal gemenskap i huset och runt gården som ett komplement till grannskapstanken där det trots allt bor för många för att man ska få någon närmare kontakt.

Kollektivboendet fick ett uppsving i det tidiga 1980-talet och formen levde vidare i olika former som trapphuskollektiven i Smedshagen.

Med fullständigt handikappanpassade lägenheter tillgodosåg man brister i det äldre och även relativt nya lägenhetsbeståndet.

Smedshagen uppvisar en rad av de vanliga greppen som togs vid tiden för att skapa socialt hållbara bostadsområden där de boende skulle trivas och vilja stanna. De fysiska uttrycken för dessa strävanden är emellertid lågmälda i Smedshagen. I andra jämförbara områden är kvarterslokaler mer framträdande i miljön. Trots detta finns inte obetydliga social- och samhällshistoriska värden knutna till satsningarna på boendets sociala dimensioner.

VARIERAD, "RIKTIG" GRÖNSKA

I Smedshagen fanns dubbla drivkrafter att skapa ett grönskande bostadsområde. Dels var den befintliga miljön präglad av odling, dels var det ett grundläggande krav i tidens bostadsmiljöer att nå ett

KULTURVÄRDEN

Husen ritades av Nyréns arkitektkontor med Johan Nyrén som ansvarig arkitekt.

resultat långt ifrån miljonprogramsårens "torftiga" gårdsmiljöer som i värsta fall utgjordes av underbyggda gårdar med planteringskar och ensartade, lättskötta växtmaterial och som inte sällan färdigställdes efter att de boende flyttat in. Här var den "riktiga" grönskan på plats i tid och växtmaterialet har en avsevärd variation. Landskapsarkitekten Jan Särg hade goda förutsättningar för det gröna helhetsintrycket tack vare att det inte förekommer underbyggda gårdar. I gengäld fick man ta hand om parkeringsstråk och biluppställningsytor och det gjordes med träd i regelbundna rader.

Markplaneringen i Smedshagen är både tidstypisk och specifik för området och tillmäts generellt särskild kulturvärden. Markbeläggningen är tidstypisk med asfalt, betongplattor och kantsten av betong. Här finns inga ytor av exceptionell kvalitet.

NYRÉNS – EN KVALITETSSTÄMPEL

Nyréns arkitektkontor har både under den period det leddes av Carl Nyrén och senare varit en ledande aktör inom svensk arkitektur. Carl Nyrén har tilldelats Kasper Salinpriset vid flera tillfällen och det har funnits duktiga arkitekter, däribland sonen Johan som förvaltat arvet utan att lämna de ideal som styrde Carls arbete. I högre grad än på andra kontor har det funnits en kontinuitet i arbetet, Nyréns har delvis haft en egen "byggglåda", dvs lösningar som kan återanvändas. Detta medför att det finns ett släktskap mellan de olika bostadsområdena och projekten som kontoret ritade under 1900-talets senare del. Johan Nyrén har ansvarat för en rad uppmärksammade bostadsprojekt under främst 1980- och 90-talen.

I Smedshagen är det bl. a. volymhanteringen, fasadbehandlingen, färgskalan och de släta taken utan uppbyggnader och diskret placerade huvar som visar att en erfaren och skicklig arkitekt ansvarat för projektet. Det finns likheter med kv. Kompaniet i Nyköping som

Gröna kringbyggda bostadsgårdar fria från bostadskomplement. De sociala funktionerna har istället placerats i husens bottenvåning.

stod färdigt 1985 och som uppmärksammades för sina stillsamma kvaliteter.

Bostadshusen i Smedshagen har arkitektoniska kvaliteter och arkitekturhistoriskt värde knutet till Nyréns och till ambitionerna i det svenska bostadsbyggandet under 1980-talet. Av särskilt intresse är inspirationen från grannskapsenheten och Hässelbys 1950-talsarkitektur.

UNIKT MED REPRESENTATIVA INSLAG

Smedshagen uppvisar flera typiska drag från tidens stads- och bostadsbyggande. Hit hör skalan, blandningen av högre och låga hus i samma kvarter och betoningen av bostadsgården. Men som påvisats ovan ifråga om de sociala bostadskomplementen finns det en rad bostadsområden runt om i landet som sett till helheten är betydligt mer representativa för tidens arkitektur och stadsbyggande. Ofta finns en än mer utpräglad variation i områdena med förskjutning i skala på varje gård, radhus insprängda i flerbostadshuskvarteren, större variation i fasadmaterial och färgsättning, framträdande kvarterslokaler. Parkeringslösningen är heller inte den mest karaktäristiska, parkeringshus och parkeringsdäck var vanligare i flerbostadshuskvarter än carportlösningen som finns i Smedshagen.

Smedshagen framstår istället som ett unikt inslag i tidens stadsbyggande även om beröringspunkterna med allmänna strömningar finns där. Det finns också ett inslag av framåtblickande mot 1990-talets nyfunktionalism. Den mer behärskade fasadarkitekturen än i andra 1980-talsprojekt och den tydliga frontverkan mot omgivande gaturum pekar mot kommande stadsbyggande.

Smedshagen kan betecknas som ett unikt bostadsområde med representativa inslag.

VÄRDEBÄRANDE KARKATÄRSDRAG OCH SIKTLINJER

Värdebärande karaktärsdrag: Området

- Den kringbyggda gårdsstrukturen med vinklade punkthus som bildar åttkantiga gårdar.
- Kvarterens hustak som tillsammans bildar fronter gentemot huvudgator och parkrummen.
- Halvcirkelformade vändplaner mellan parkeringslängor och gångstråk i kv. Vitsenapen.
- Lokalgator och gångstråk kantade av trädrader med uppväxta lövträd.
- De stora allmänna parkrummen i områdets centrala delar med slingrande gångstråk.
- Område med odlingslotter omgärdat av falurött trästaket.

Värdebärande karaktärsdrag: Byggnaderna

- De flacka taken som vinklar ner sig i kvartershörnen.
- Spritputsade fasader i milda pastellfärger med vita slätputsade fasaddetaljer (fönsteromfattningar, knutar, fasadband och takfot.)
- Breda slätputsade fönsteromfattningar på gatufasaden.
- Längornas omvända färgsättning med fasader i ljust grå spritputs och slätputsade fönsteromfattningar, knutar och fasadband i rosa/aprikos.
- De smala, vinklade huskropparna som möjliggör ljusa, genomgående lägenheter.
- Utvinklade burspråk.
- De åttkantiga delvis planterade och delvis hårdgjorda kvartersgårdarna med rund eller oval gräsyta.
- Höga gårdsportiker med konstnärlig utsmyckning i form av mosaiker och portgång med putsdekorationer.
- Gat- och gårdsentréer med entréportar av aluminium och entrépartier med glaserade vita och blå kakelplattor.
- De genomgående kvartersgårdarna med gårdsportiker placerade i linje.

Viktiga siktlinjer

- Infarten från Växthusvägen mellan kv. Åkervickern och kv. Vildkorntet in mot det interna parkområdet ("Tallparken").
- Från huvudgator och interna parker mot den front som husen tillsammans bildar.
- Mellan kv. Åkeryran i norr, genom "Päronparken" och kv. Vitsenapen i söder.
- Från det interna parkstråket mot Vita Villan och norra delen av "Tallparken" och skogsområdet.
- Från Smedshagsvägen mot skogsområdet i norr.
- Genom kvarterens höga gårdsportiker, vilka är placerade i linje med varandra, skapas värdefulla siktlinjer.
- Från busshållplatsen (Smedshagsvägen) längs med Lövstavägen finns en viktig siktlinje mot husen i kv. Vitsenapen.

Kartan illustrerar värdebärande karaktärsdrag och viktiga siktlinjer som har identifierats i området. Siktlinjer illustreras genom de blå pilarna.

TÅLIGHET- OCH KÄNSLIGHETSSANALYS

Tålighets- och känslighetsanalysen ska på ett visuellt sätt presentera i vilken grad ytorna inom utredningsområdet är känsliga eller tåliga för ändring eller exploatering. Analysen avser områdets markytor, byggnader bedöms inte här. Ytorna bedöms utifrån en fyrgradig skala: tåligt (lila), låg känslighet (gul), viss känslighet (orange), hög känslighet (röd).

Ytor som bedömts som tåliga är idrottsplatsen samt parkeringsytan tillhörande skolan längs med Smedshagsvägen.

Gula ytor med låg känslighet omfattar parkeringsytor, vissa obearbetade grönmansor längs med bostadshusen, asfalterade bollplaner och skatepark, samt området runt skolbyggnaden och elstationen.

Ytor med viss känslighet avser i första hand gröna ytor: Trädkantade stråk, förgårdsmark, delar av de allmänna parkrummen samt området kring förskolan samt odlingslotterna. Odlingslotterna tillmätts kulturhistoriska värden men eftersom området brukas endast i liten utsträckning (och i övrigt är igenvuxet) bedöms inte ytan i sig ha hög känslighet.

Hög känslighet har de slutna bostadsgårdarna, delar av de allmänna parkrummen med särskild historisk betydelse eller stora upplevelsevärden, karaktärsskapande vegetation samt gångstråk och markytor söder om kv. Åkersyrån.

Lokalgator och angöringsgator har inte bedömts i analysen och är därför inte markerade.

KULTURVÄRDEN

GRADERING BYGGNADER

Byggnaderna inom utredningsområdet har graderats efter kulturhistoriskt värde. Rött avser byggnader av särskilt högt kulturhistoriskt värde, orange avser kulturhistoriskt värdefulla byggnader och gult byggnader som har tillmätts ett visst värde.

Den så kallade Vita villan i "Tallparken", uppförd ca 1910, är exteriört välbevarad från uppförandetiden. Villan, en före detta trädgårdsmästarbostad, utgör ett tydligt spår från handelsträdgårdstiden som tidigare har präglat området. Vita villan bedöms därmed ha ett särskilt högt kulturhistoriskt värde.

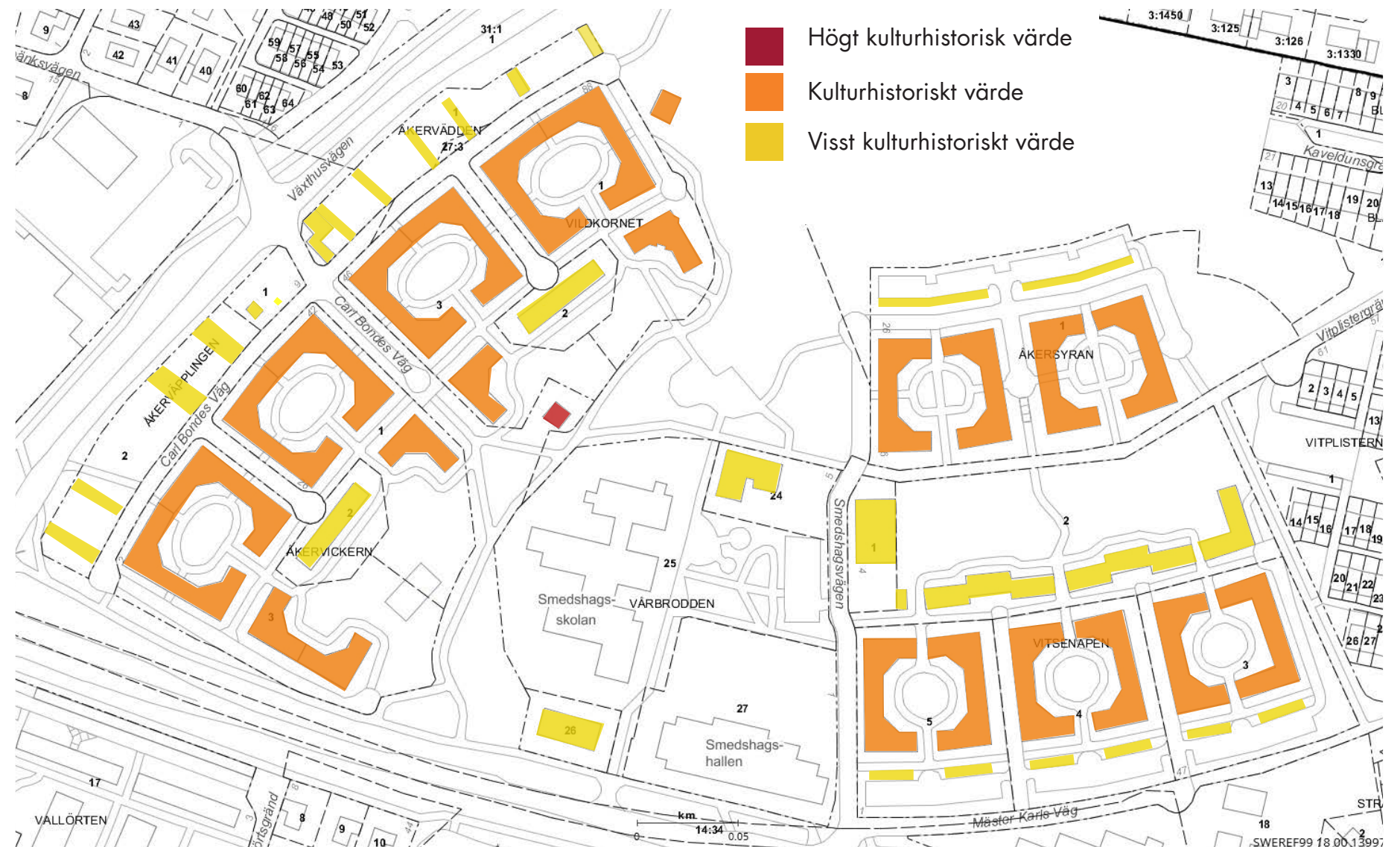
Den andra bevarade trädgårdsmästarevillan, nuvarande scoutstugan, präglas i högre grad av om- och tillbyggnader och bedöms därför inte besitta lika höga kulturvärden som Vita villan.

Vad gäller 1980-talsbebyggelsen har de högre kvartershusen samt de friliggande punkthusen som vetter mot parkrummet i väster, bedömts ha ett högre kulturhistoriskt värde än de lägre tvåvåningslängorna. De högre, vinkelställda volymerna har en särpräglad, mer bearbetad utformning som präglar områdets karaktär i högre grad än vad de lägre volymerna gör.

Carportar bedöms ha ett visst kulturhistoriskt värde, eftersom de uppfördes samtidigt som bostadsbebyggelsen och till viss del har en bearbetad gestaltning.

Övrig bebyggelse som bedöms ha ett visst kulturhistoriskt värde är förskola, värmecentral, elnätstation, pumpstation samt förräds- och källsorteringshus.

Värmecentralen från 1986 utgör en del av den ursprungliga planläggningen. Byggnaden som ritades av Johan Nyrén har en utformning som anknyter till bostadshusens karaktär. Utformningen samt den centrala placeringen av byggnaden är förhållandevis ovanlig för tiden. Denna typ av byggnader gavs vanligen en mer anonym utformning och placering i miljön. Det centrala läget till trots gavs byggnaden en återhållen och anonym gestalt.

VIKTIGA GÅNGSTRÅK OCH TRÄD

Lokalgatan Carl Bondes Väg kantas av rader med uppväxta lövträd.

Bokträd längs med kvarterstråket i västra delen av området.

Trädrader mellan de två kvarteren i i kv. Åkersyrån.

I "Päronparken" finns äldre trädgrupper bevarade.

GÅNGSTRÅK

Stråk som bedömts vara av särskilt värde för området är kvartersstråken som är tätt sammankopplade med planeringen av bostadskvarteren.

Parkstråken som är betydelsefulla för upplevelsen av det historiska landskapet och bärande inslag i grannskapstanken bedöms generellt ha höga kulturvärden.

Streckad linje i orange visar de gångstråk som i stort har samma sträckning som under handelsträdgårdarnas tid.

TRÄD

I "Päronparken" och vid Vita villan i "Tallparken" finns skyddsvärda trädgrupper bestående av äldre löv- och fruktträd. Dessa äldre träd har höga natur-, kultur- och upplevelsevärden och bör därför bevaras.

Vid infarten från Växthusvägen vid den så kallade "Ekplatsen" finns som namnet antyder en äldre ek. Gamla ekträd har förutom miljöskapande värden höga natur- och kulturvärden. Trädets placering vid infarten från Växthusvägen utgör dessutom en tydlig markör av entrén till området från väster.

I området finns även trädrader som har höga miljöskapande värden och har stor betydelse för områdets karaktär. Träden är inte skyddsvärda i sig då dessa tillkom i samband med anläggningen av området på 1980-talet. I detta fall rör det sig om trädrader som karaktärsdrag. Särskilt viktiga är trädraderna på var sida om Carl Bondes Väg samt i kv. Vitsenapen och längs med Växthusvägen. Dessa ger en mjuk övergång mellan trafik och bostadsmiljö.

I området finns även enskilda träd och trädgrupper som har höga miljöskapande värden och som vittnar om hur man på 1980-talet ville behålla och förstärka en grön prägel i stadsdelen.

Kartan illustrerar betydelsefulla gångstråk och träd inom utredningsområdet. Illustration: Tyréns

REKOMMENDATIONER

Förvaltning och bevarande

- Bostadshusen i Smedshagen har en särpräglad, medvetet utformad arkitektur som inte tål någon högre grad av förändring ifråga om volym, fasadmaterial och färgsättning. Ursprungliga arkitektoniska karaktärsdrag bör beaktas vid underhåll.
- Det är särskilt viktigt att värna taken från uppbyggnader, skrymmande huvar och fläktar. Tillkommande installationer och taksäkerhetsanordningar bör placeras med stor medvetenhet.
- Även om frihet finns för hyresgästerna att individuellt forma uteplatser bör det finnas ett ramverk och riktlinjer som garanterar en grundläggande enhetlighet.
- De offentliga gröna rummen och kvarterens gårdar bör ha en i huvudsak bibehållen prägel. De kan dock utvecklas för att förbättra vistelsekvaliteterna. Ursprungliga bänkar och staket bör särskilt beaktas.
- Ursprungliga intentioner ifråga om markbeläggning, växtmaterial och belysning bör vara utgångspunkt för vård, förnyring och utveckling.

Utveckling och förtätning

- Smedshagen är ett konsekvent planerat område med tydlig karaktär.
- Vid eventuell förtätning är det viktigt att denna tydlighet kan bestå. Tillägg bör placeras och utformas konsekvent och lättläst.
- Tillägg bör göras samlat och enhetligt för att området ska behålla mycket av sin konsekvens och inte upplevas spretigt.
- Tillägg bör av samma anledning ha volym och utformning som skiljer sig från den särpräglade befintliga bebyggelsen. Tillkommande byggnader bör vara av få typer.
- Mötet mellan nya byggnader och marken bör studeras noga med tanke på den direkta relation som befintlig källarlös bebyggelse har.
- Ny bebyggelse bör inte i någon högre grad tillåtas skugga vistelseytor som ursprungligen varit avsedda att vara solbelysta.
- Befintliga trädgårdsmästarvillor bör beaktas ifråga om synlighet, respektavstånd och i synnerhet vid Vita Villan bör rester av trädgårdsanläggningen värnas.
- Gaturum bör vara gröna, med vegetation på mark och lövträd längs gatan.
- Ny bebyggelse bör inte skärma av den visuella kontakten med skogen i norr

KÄLLOR

TRYCKT LITTERATUR

Nyréns arkitektkontor: 1948-2009, Nyréns arkitektkontor, Stockholm, 2010

Schönning, Klas, Västra Smedshagen: Hässelby villastad, Stockholmskem, Stockholm, 1996

Sjöström, John & Caldenby, Claes (red.), Nyréns arkitektkontor ab: utställning på Arkitekturmuseum 1989, Arkitekturmuseet, Stockholm, 1989

Söderström, Göran & Bernhardsson, Siv (red.), Stockholm utanför tullarna: nittiosju stadsdelar i ytterstaden, Stockholmia, Stockholm, 2003.

PLANER

Översiktsplan för Stockholm stad, utställningsförslag, 2017.

Pl 7914, kv. Vårbrodden m.m. hämtad från Stockholm Stadsbyggnadskontor.

Dp1999-02452-54, del av kv. Vårdbrodden m.m. hämtad från Stockholm Stadsbyggnadskontor.

